

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

ראש השנה וצום גדליה, תשס"ט
מספר 776

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מתי נהרג גדליה? לקביעת ימי הצומות

ויהי בחדש השביעי בא ישמעאל בן-נתניה בן-אלישמע מזרע המלוכה ורבי המלך ועשרה אנשים אתו אל-גדליהו בן-אחיקם המצפתה ויאכלו שם לחם יחדו במצפה. ויקם ישמעאל בן-נתניה ועשרת האנשים אשר-היו אתו ויכו את-גדליהו בן-אחיקם בן-שפן בחרב וימת אתו אשר-הפקיד מלך-בבל בארץ. ואת כל-היהודים אשר-היו אתו את-גדליהו במצפה ואת-הכשדים אשר נמצאו-שם את אנשי המלחמה הכה ישמעאל (יר' מא:א-ג).

לאחר חורבן בית המקדש הראשון נהגו ישראל לצום ארבעה ימים בשנה - זכר לחורבן. בספר זכריה מסופר שבימי שיבת ציון שלחו מבבל שאלה לנביא: "האבכה בחדש החמשי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים" (ז:ג). זכריה אינו עונה להם מיד אלא נוזף בהם שהצומות שלהם אינם רצויים לה' אם אין הם מיטיבים את מעשיהם. אחר כך הוא מנבא להם דברי נחמה ולבסוף עונה לשאלתם (ח:ט): "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית-יהודה לששון ולשמחה ולמצודים טובים".

הפסוק הזה מפרט רק את חדשי הצום ולא את הימים בחודש. המשנה מציינת עוד אירועים שקרו בשניים מהצומות (מסכת תענית ד, 1):

חמשה דברים אירעו את אבותינו... בשבעה עשר בתמוז: נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והובקעה העיר, ושרף אפסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל.
בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשנייה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר.

יש כאן שני קשיים: האחד – המשנה איננה מציינת את שני הצומות האחרים. אפשר לתרץ קושי זה ולומר שהאירוע שבגללו צמים לא חזר בחורבן בית שני, ולכן חכמים השאירו את צום השביעי וצום העשירי כבימי גלות בבל (ראב"ע לזכ' ח:ט). הקושי האחר גדול יותר: בכתוב יש תאריכים שונים לכמה מהאירועים החשובים הקשורים לחורבן הבית: הבקעת חומת ירושלים וכניסת האויב היו בתשעה בחודש העשירי (טבת. מל"ב כה:ג; יר' לט:ב, נב:ו), וחורבן הבית היה בשבעה בחודש החמישי (אב. מל"ב כה:ח) או בעשירי בו (יר' נב:יב).

ואכן, התנאים רבי שמעון ורבי עקיבא נחלקו בפירוש ימי הצומות. ומובא בברייתא (מסכת ר"ה יח ע"ב; ירושלמי תע' כג ע"א): "אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש ואני אין דורש כמותו". הם נחלקו אם הפסוק של "צום הרביעי" וכו' מסודר לפי חודשי השנה או לפי האירועים. ההבדל ביניהם הוא על הצום שבחודש העשירי. לדעת רבי עקיבא, הצום מציין את תחילת המצור על ירושלים לפני חורבן בית ראשון, כמו שכתוב: "בחדש העשירי בעשור לחדש... היום הזה סמך מלך-בבל אל-ירושלם" (יח' כד:א-ב). לדעת רבי שמעון, הצום מציין את הגעת השליח לבבל לספר על חורבן הבית, כמו שכתוב: "בתמוז לחודש לגלותנו בא-אלי הפליט מירושלם לאמר הפתה העיר" (שם לג:כא).

האמוראים אכן ניסו לישב את הסתירות. רבא מתרץ שהמשנה מציינת את יום בקיעת החומה של הבית השני שהיה י"ז בתמוז, ואילו בבית ראשון הובקעה החומה בט' בתמוז. הגמרא מביאה

ברייאת שמיישבת את הסתירות של יום חורבן הבית. בז' באב נכנס האויב לבית ובמשך שלושה ימים חילל אותו, ובסוף ט' באב הציתו אותו, והוא נשרף במשך כל יום י' באב. הגמרא מוסיפה שכך היה גם בחורבן השני. לדעת רבי יוחנן, היה עדיף לקבוע את הצום לי' באב, כיוון שרוב הבית נשרף בו, ואילו לדעת חכמים, תחילת הפורענות קובעת (תענית כט). לדעת ר' תנחום בר חנילאי, עקב הצרות הייתה טעות בחשבון, ומסדר הנ"ך לא רצה לשנות ממה שהיו סבורים. וכיוון שהיו כ"א ימים בין בקיעת החומה לחורבן הבית, יוצא אפוא שאם אכן הובקעה העיר בט' תמוז, הרי חורבן בית ראשון היה בא' אב. ואכן יש פסוק ביחזקאל (כו:א) שאפשר לפרשו כך (יר' שם).

אשר לשני הצומות האחרים, המציינים מאורעות שקרו רק בחורבן הראשון, אין ספק בדבר קביעת י' בטבת ליום צום, אך המקרא לא ציין את יום רציחת גדליה.¹ האם ישמעאל וחייליו הגיעו אליו לסעודת ראש השנה, וגדליה נרצח בו ביום, אך הצום נדחה ליום חול, או שמא נרצח בג' בתשרי? במקורות התנאיים מפורש שהרצח היה בג' בתשרי, וכן מובא בברייתא (ר"ה יח), בתוספתא (סוטה ו) ובספרי דברים (ו, לא). לקביעת התאריך לא מובאת שום הוכחה, אך נראה שלחז"ל הייתה מסורת. הרד"ק פירש (יר' מא:א) שהמילה 'חודש' מציינת את ראש חודש, כמו "מחר חודש" (שמו"א כ:ט). יוצא אפוא שהרד"ק לא פירש כמובא בחז"ל אלא הלך לפי פשוטו של מקרא. וכן דעת ראב"ע, שהביא עוד הוכחות שהמילה 'חודש' מציינת ראש חודש.

אין זה פלא שפרשני המקרא לא זו בלבד שלא הגבילו את עצמם לפרש "אליבא דאגדתא", אלא שהם פירשו גם שלא "אליבא דהלכתא". ראב"ע מציע פירוש נוסף, ולפיו חכמים קיבלו מפי האבות הקדושים שגדליה נרצח בג' בתשרי. אם כן, לפי רד"ק וראב"ע בפירושו הראשון למה נדחה הצום בארץ ישראל ליומיים אחרי ראש השנה?² לפי הסברה שגדליה נרצח בג' בתשרי, אכן צמו בו ביום, אך לפי הסברה שהוא נרצח בראש השנה והצום נדחה, מדוע לא יצומו בב' בתשרי? ייתכן שחכמים לא רצו לקבוע ימים שונים לצום לבני ארץ ישראל ולבני הגולה, אך כאמור, להלכה, הצום נקבע לפי מסורת חז"ל ולא לפי פשוטו של מקרא.³

צום נוסף שאינו נזכר במקרא הוא הצום בערב פורים – תענית אסתר, שהונהג בימי גאוני בבל. אמנם, במגילת אסתר נכתב 'דברי הצומות וזעקתם' (ט:לא), אולם אין הכוונה לתענית אסתר. בארץ ישראל בתקופת הגאונים נהגו לצום שלושה ימים לאחר פורים, זכר לתעניתם של אסתר ויהודי שושן שהייתה בערב פסח ובשני הימים הראשונים של פסח (מס' סופרים כא, א). רוב הצומות לא יחולו בערב שבת,⁴ וצום שחל בשבת נדחה ליום ראשון, מלבד תענית אסתר שאם חלה בשבת מקדימים אותה ליום חמישי, ויום כיפור שדוחה שבת.⁵

מעניין שלקראים, שאינם מקבלים את מסורת חז"ל אלא מסתמכים על המקרא בלבד, יש תאריכים שונים לצומות.⁶ צום הרביעי חל בט' בתמוז, צום החמישי – ז' וי' באב, צום השביעי – כ"ד בתשרי, וצום העשירי – י' בטבת. לשיטתם, צום השביעי מציין את יום האספה שבימי עזרא ונחמיה, שבו צם העם והתאבל על נישואי התערובת (נח' ט:א). עליהם כתב ראב"ע בפירושו: "והחולקים (בכת"י וטיקן 75 – המינים) אמרו כי הוא יום שהתענו בסוף חג הסוכות, והם תועים, כי אז התענו בעבור מעל הגולה... רק דבר גדליה".

נמצאנו למדים שהיו דעות שונות לזיהוי צום הרביעי וצום החמישי, היו שתי דעות מדוע צמים בצום העשירי, ויש שתי דעות מתי נרצח גדליה.⁷

מנשה אלישיב
הספרייה ליהדות

¹ על יום ג' תשרי במגילת תענית ראו ר' נעם, **מגילת תענית**, ירושלים תשס"ד, עמ' 235-238.
² במשך כל תקופת חז"ל והגאונים ובראשית תקופת הראשונים ציינו בני ארץ ישראל את ראש השנה כדין התורה – יום אחד.
³ נזכיר עוד שתי דעות: בשער הכוונות (דרושי ר"ה), מובא שיש טעם על פי הסוד לצום בג' בתשרי. ר' יוסף באבד, בעל מנחת חינוך, דייק שרק החודש חשוב ולא היום שבו.
⁴ ראו מאמרי: "יום צום שחל להיות בערב שבת", **דף שבועי** לפרשת ויגש תשנ"ז (מס' 163).
⁵ ראו מאמרי: "יום כיפור שחל בשבת", **דף שבועי** ליום כיפור תשנ"ח (מס' 205).
⁶ י' גלר, "לוח המועדים של הקראים ומנהגייהם", **דף שבועי** לפרשת אמור תשנ"ט (מס' 286).
⁷ עוד מקורות לצום גדליה: ש' אבינר, "גדליה בן אחיקם", **עטורי כהנים** 129, עמ' 11-1; י' הופמן, "על דרכו של המספר בפרשת גדליהו ותוצאותיה", **עיוני מקרא ופרשנות** ה (תש"ס) עמ' 103-125.